

کورد و کوردستان

ناوی کوردستان

سەرچاوهی وردی ناوی «کورد» تا ئیستا به ته‌واوی روون نییه و له‌نیوان میژووناسان و زمانناساندا له‌بارهی بنه‌چه و واتای ئهم ناوه جیاوازی بۆچوون هه‌یه. به‌لام، پاشگری سستان و شه‌یه‌کی ئێرانیه‌یه که واتای «خاک»، «شوین» یان «شوینی نیشته‌جی‌بوون» ده‌گه‌یه‌نیت. به‌پێی ئهمه، وشه‌ی «کوردستان» به واتای «خاکی کوردان» یان «ولاتی کوردان» دیت. له سەرچاوه میژووبه‌کاندا، ناوی «کوردستان» به شیوه و نووسینی جیاواز هاتوه. یه‌کیک له کۆنترین شیوه‌کانی ئهم ناوه «کۆردین» بووه، که له هه‌ندێک ده‌قی میژوویی و ناوچه‌بیدا به‌کارهاتوه. کوردستان (به رینووسی لاتینی: Kurdistan) هه‌ریمه‌کی جوگرافی و میژووبه‌یه له رۆژه‌لاتی ناوین، که زۆربه‌ی دانیشتووانی پێکدین له گه‌لی کورد. ئهم هه‌ریمه له درێژایی میژوودا به شوینی نیشته‌جی‌بوون و ژیا‌نی سهرمه‌کی کورده‌کان ناسراوه و له ئیستادا ناوچه کوردنشینه‌کانی نۆ تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا ده‌گرێته‌وه.

جوگرافیای کوردستان

کوردستان دابه‌شکراوه تا‌کو ئیستا بۆ چوار به‌ش .

- باکوور (رۆژه‌لاتی تورکیا)
- باشوور (باکووری عێراق)
- رۆژه‌لات (رۆژئاوی ئێران)
- رۆژاوا (باکووری سووریا)

له میژوودا، **کوردستانی سوور** (له یه‌کیته‌یی سۆفیته‌) ب‌ش و‌ه‌ک به‌شێک له کوردستان هه‌ژمار ده‌کرا. دیاریکردنی سنووره‌کانی کوردستان یه‌کیکه له باب‌ته‌ پ‌ر له نا‌کوکییه‌کان، چون‌که ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی به‌سهر ناوچه‌کانی کوردستاندا ز‌الن، به‌فه‌رمی دان به‌بوونی کوردستان و‌ه‌ک یه‌که‌یه‌کی جوگرافی یان نه‌ته‌وه‌یی نا‌نن، به‌ل‌کوو زۆرجار ئه‌و ناوچه‌یه‌ به «ناوچه کوردنشینه‌کان» ناساندوه. له ئێران، ناوی «کوردستان» به‌فه‌رمی ته‌نها و‌ه‌ک ناوی پارێزگایه‌ک به‌کار د‌یت. له تورکیاش ناوی «کوردستان» به‌فه‌رمی نا‌ناسریت و له یاسا‌کانی ئه‌و و‌لاته‌دا به‌کاره‌ینانی ئه‌و ناوه ناساندنی فه‌رمی نییه‌.

میژوو

سهرده‌می پ‌یش ئیسلام

له سهرده‌می پ‌یش میژوودا، ئهم ناوچه‌یه‌ شوینی ژیا‌نی مرۆفی نیانده‌رت‌ال بووه، و‌ه‌ک له دۆزینه‌وه‌کانی ئه‌شکه‌وتی شانیدار ده‌رده‌مه‌و‌یت. هه‌روه‌ها، ناوچه‌که میوانداری کولتووری **چارمۆ** بووه (نزیکه‌ی ۷۰۰۰ پ‌یش ز‌ایین). یه‌کیک له کۆنترین شوینه‌کانی سهرده‌می به‌ردینی نو‌ئ له کوردستان، **ته‌ل حه‌سو‌نه‌یه** که ناوه‌ندی کولتووری حه‌سو‌نه‌ بووه (نزیکه‌ی ۶۰۰۰ پ‌یش ز‌ایین). له سهرده‌می برۆنزی سهرمه‌تایی و ناوه‌رستدا، ئهم ناوچه‌یه‌ به **سوبارتو** ناسراو بوو و گه‌لانی **گوتی**، **لولوبی** و هۆرییه‌کان ل‌نی نیشته‌ج‌ی بوون. له سالی ۲۲۰۰ پ‌یش ز‌ایین، **نارام‌سین** ی ئه‌که‌دی ناوچه‌که‌ی داگیرکرد، و له سالی ۲۱۵۰ پ‌یش ز‌ایین که‌وته ژ‌یر ده‌سه‌لاتی گوتیه‌کان.

شاره سهرهکیهکانی نهو سهردهمه بریتی بوون له:

- مهردامان
- نازوهینوم
- نینیت (نهینهوا)
- عرافا
- ئوربیلوم
- کورده

له سهرمتای ههزاره‌ی دوومه‌ی پیش زایین، ناوچهکه له‌لایهن شانشینی کورده‌وه به‌ریومه‌ه‌را، جگه له ماوه‌یه‌کی کورت که له‌لایهن ئه‌مۆریه‌کان و شه‌مش‌ی ئاداد داگیرکرا و خراپه ناو شانشینی می‌زۆپۆتامیای سهرمه‌وه له‌سالی ۱۷۶۰ پیش زایین، شانشینی کورده له‌کاتی شه‌ری بابلی و نیلام پرووبه‌رووی هیرشی نیلام و نه‌شنونا بوومه‌وه و له‌کۆتاییدا پشتیوانی له‌ماری و بابلی کرد. له‌سه‌ده‌ی ۱۶ پیش زایین، میتانییه‌کان ناوچه‌که‌یان خسته ناو ئیمپراتۆریه‌تی هۆریه‌کانی خۆیانهمه‌وه. دوا‌ی له‌ناوچوونی ئیمپراتۆریه‌تی میتانیا، ناوچه‌که له‌نیوان سه‌ده‌ی ۱۴ و ۱۳ پیش زایین، ورده‌ورده کهوته ژیر ده‌سه‌لاتی ئاشووریه‌تی نیشووری نویدا، به‌هۆی په‌رسنتی خوداوه‌ندی نیش‌تار زایین هه‌موو ناوچه‌که‌ی داگیرکرد و یه‌کێک له‌فه‌رمانده‌کانی خۆی کرده والی گوند و شارۆچکه‌کانی کورده. دواتر، کورده بووه پارێزگایه‌کی بچووک که ناوه‌نده‌که‌ی له‌ده‌وری شه‌نگالی ئیستادا بوو. ناوی هه‌ولێر به‌زمانی ئه‌که‌دی گۆرا بوو **عه‌ربه‌ئیلو** و له‌سه‌رده‌می ئیمپراتۆریه‌تی ئاشووری نویدا، به‌هۆی په‌رسنتی خوداوه‌ندی نیش‌تار ناوبانگی زۆری ده‌ستکه‌وت. له‌سهرمتای هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پیش زایین، به‌ش‌یک له‌ناوچه‌که له‌ژیر ده‌سه‌لاتی ئورارتو و شانشینی **موساسیر** بوو، و ناوچه‌ی ره‌واندز ناوه‌ندیکی ئایینی گرنگی ئورارتیه‌کان بوو. له‌سه‌ده‌ی چه‌وته‌می پیش زایین، ماده‌کان ناوچه‌که‌یان داگیرکرد. دواتر له‌ژیر ده‌سه‌لاتی هه‌خامه‌ندییه‌کان مایه‌وه و به‌ش‌یک بوو له‌ساتراپیای میدیا. له‌سالی ۳۳۲ پیش زایین، ناوچه‌که کهوته ده‌ست نه‌سکه‌ندری گه‌وره و دواتر له‌لایهن ئیمپراتۆریه‌تی سێلۆسیدی حوکه‌مرانی کرا، تا‌کاتی ده‌سه‌لاتگرنتی **میتریداتی یه‌که‌می پارتی**. له‌ماوه‌ی سه‌رده‌می پارتیه‌کان (۲۴۷ پیش زایین – ۲۲۶ زایینی)، ناوچه‌که له‌لایهن میرنشینه نیمچه سه‌ربه‌خۆکانی پارزان و **شاره‌زوور** به‌ریومه‌ه‌را، و له‌سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینیدا به‌ش‌یکی له‌ژیر ده‌سه‌لاتی شانشینی **ئادیاپین** بوو. له‌نیوان سه‌ده‌ی سێیم و چواره‌می زایینیدا، ناوچه‌که له‌لایهن مالی کایوس به‌ریومه‌ه‌را، تا‌ئه‌وه‌ی له‌سالی ۳۸۰ زایینی خراپه ناو ئیمپراتۆریه‌تی ساسانییه‌کان و ناوی گۆردرا بوو **نۆدشه‌راگان**. له‌نیوان سه‌ده‌ی یه‌که‌م تا پینجه‌می زایینیدا، ناوچه‌که ورده‌ورده مه‌سیحی بوو و هه‌ولێر بوو به‌یه‌کێک له‌ناوه‌نده گرینگه‌کانی که‌نیسه‌ی رۆژه‌لات. هه‌روه‌ها، ناوچه‌که دابه‌ش کرابوو به‌چهند پارێزگایه‌کی ئایینی، وەک:

- مهرگه
- بێت گه‌رمای
- بێت قردو
- بێت مه‌حقه‌رد
- بێت بیه‌قار
- بێت نو‌ه‌ادرا
- شه‌هرقه‌رد

له‌زمانی سریانیدا، ناوچه‌که به‌ناوی **بێت قه‌ردوای ناسراو** بوو.

سه‌رده‌می ئیسلام و دوا‌ی نه‌وه.

له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چه‌وته‌می زایینیدا، له‌گه‌ڵ داگیرکردنی ئیمپراتۆریه‌تی ساسانی له‌لایهن موسلمانانی عه‌ره‌یه‌وه، ناوچه‌که‌ش کهوته ژیر ده‌سه‌لاتیان. دوا‌ی شه‌ر له‌گه‌ڵ کورده‌کان له‌موسل و تکریت، **عوتبه‌کوری** **فه‌رقاد** له‌سالی ۶۴۱ زایینی هه‌ولێری داگیرکرد و زۆربه‌ی قه‌لاکانی کوردی گرت. دواتر ناوچه‌که بوو به‌به‌ش‌یک له‌خه‌لافه‌تی راشیدین، ئومه‌وی و عه‌باسی، و پاشان له‌ژیر ده‌سه‌لاتی چهندین میرنشین و ده‌وله‌تی

ئێرانی، تورکی و مه‌غۆلی مایمه‌. دواى هه‌له‌وه‌شاندنمه‌ى ده‌وله‌تى ئاق قۆيونلو، خاكه‌كانى كوردستانى عێراق له‌ سه‌رمه‌نى سه‌ده‌ى شانزده‌هه‌م خه‌رايه‌ ژێر ده‌سه‌له‌تى سه‌فه‌ويه‌كانى ئێران. له‌ نێوان سه‌ده‌ى شانزده‌هه‌م و هه‌فته‌هه‌مدا، ناوچه‌كه‌ به‌رده‌وام گۆرانكارى ده‌سه‌له‌تى به‌سه‌ردا هات، چونكه‌ له‌ نێوان ئېمپراتۆرىيەتى سه‌فه‌وى و عوسمانى بوو. له‌ كۆتايىدا، دواى جه‌نگى عوسمانى و سه‌فه‌وى (١٦٢٣-١٦٣٩) و په‌یماننامه‌ى زوهاپ، ناوچه‌كه‌ به‌ شى‌وه‌یه‌كى يه‌كلاكه‌رمه‌وه‌ كه‌وته‌ ژێر ده‌سه‌له‌تى عوسمانیه‌كان. له‌ سه‌رمه‌نى سه‌ده‌ى هه‌ژده‌هه‌م، بۆ ماوه‌یه‌كى كورت له‌ لایه‌ن نادر شا و ده‌وله‌تى ئه‌فشاريیه‌وه‌ داگیركرا، به‌لام دواى مردنى نادر شا له‌ ساڵى ١٧٤٧، ده‌سه‌له‌تى عوسمانیه‌كان دووباره‌ گه‌رايه‌وه‌. له‌ ساڵى ١٨٣١، ده‌سه‌له‌تى راسته‌وخۆى عوسمانى له‌ ناوچه‌كه‌ دامه‌زرا و تا كۆتايى جه‌نگى جیهانى يه‌كه‌م به‌رده‌وام بوو، كاتێك عوسمانیه‌كان له‌ لایه‌ن ئینگلیزه‌كانه‌وه‌ شكستیان هێنا.

چه‌رخى كۆن

له‌ سه‌رده‌مى كۆندا، له‌م ناوچه‌یه‌دا هۆزه‌كانى گۆتى، حوورى، ماننا و ماده‌كان ژیاون. ژینگه‌ى سه‌ره‌كیى هۆزى مانناكان باشوور و رۆژه‌له‌تى ده‌ریاچه‌ى ورمى بووه‌ و ده‌وتریت ناوچه‌ى قه‌له‌چى، له‌ ده‌ورو به‌رى شارى بۆكانى ئیستا، ناوه‌ندیان بووه‌. له‌ سه‌رده‌مى داریوشى سینیهم و نه‌سه‌كه‌نده‌رى مه‌قدوونى، ماده‌كان كه‌وته‌نه‌ ژێر ده‌سه‌له‌تى پارسه‌كان. دواتر، پاشایه‌تى كاردۆخ (كاردۆكان)، كه‌ له‌ باشوور و باشوورى رۆژه‌له‌تى ده‌ریاچه‌ى وان و له‌ نێوان پارس و میزوپۆتامیا هه‌لكه‌وتیوو، له‌ كاتى لاوازیوونى ئېمپراتۆرى ساسانى سه‌ربه‌خۆ بوو. ئه‌م پاشایه‌تییه‌ له‌ ساڵى ١٨٩ پێش زایین تا ٣٨٤ ی زایینی به‌سه‌ر باكوورى میزوپۆتامیا و باشوورى رۆژه‌له‌تى ئاناتۆلیا حوكمه‌رانى كرد. له‌ هه‌مان كاتدا، رۆمییه‌كان له‌ كاتى فراوانبوونى ده‌سه‌له‌تیان له‌ رۆژه‌له‌تى ناوین، به‌سه‌ر به‌شێكى گه‌ره‌ى ناوچه‌كانى نیشته‌جێبوونى كورده‌كان، به‌ تایبه‌تى رۆژاوا و باكوورى كوردستان، ده‌سه‌له‌تیان هه‌بوو. ناوچه‌ى كاردۆخ له‌ ساڵى ٦٦ پێش زایین تا ٣٨٤ ی زایینی به‌شێكى باجده‌رى ئېمپراتۆرى رۆم بوو. ئه‌م ناوچه‌یه‌ له‌ رۆژه‌له‌تى شارى سیلوانى ئیستای پارێزگای دیاربهر هه‌لكه‌وتیوو. هه‌ندیک له‌ میزووناسان پێیان وایه‌ ناوى كاردۆخ په‌یوه‌ندییه‌كى میزووییى به‌ ناوه‌كانى كورد و كوردستان هه‌یه‌. به‌لام هه‌ندیکى دیکه‌ ئه‌م بۆچوونه‌ ڕه‌ت ده‌کهن. له‌ هه‌مان كاتدا، له‌ زانستنامه‌ى كۆلومبیا ئه‌م په‌یوه‌ندییه‌ باس كراوه‌ و پشتگیری لێ كراوه‌. یه‌كێك له‌ كۆنترین به‌لگه‌كان كه‌ ناوى وڵاتى كورده‌كان تیدا هاتوه‌، ده‌قیكى ئایینی مه‌سیحی به‌ زمانى سریانییه‌ كه‌ بۆ چه‌رخى عه‌تیق ده‌گه‌ڕێته‌وه‌. ئه‌م ده‌قه‌ گێڕانه‌وه‌ى گه‌رانى قه‌شه‌یه‌كى ئاشوورى به‌ ناوى ئابدیشۆ بۆ رۆژه‌له‌تى ناوینه‌. له‌ گێڕانه‌وه‌كه‌دا، كاتێك ئابدیشۆ ده‌گاته‌ سنوورى ده‌وله‌تى ساسانى، لێى ده‌پرسن له‌ كوێوه‌ هاتوه‌. وه‌لام ده‌دانه‌وه‌ كه‌ دایك و باوكى له‌ هه‌زا بوون، كه‌ گوندیک بووه‌ له‌ ئاشوور. دواتر باس ده‌كات كه‌ له‌ لایه‌ن بێ‌دینه‌كانه‌وه‌ له‌و شوێنه‌ ده‌ركراون و له‌ تامانۆن نیشته‌جێ بوون؛ شوێنێك كه‌ به‌ وه‌ى ئابدیشۆ له‌ وڵاتى كورده‌كاندا هه‌لكه‌وتیوو. تامانۆن له‌ نزیکى سنوورى تورکیا و عێراقى ئیستا بووه‌ و هه‌زا له‌ نزیکه‌ى ١٢ کیلومه‌تر باشوورى رۆژاواى هه‌ولێرى ئیستا هه‌لكه‌وتوه‌. هه‌روه‌ها، له‌ به‌شێكى دیکه‌ى هه‌مان ده‌قه‌دا، ناوچه‌ى خابووریش به‌ “وڵاتى كورده‌كان” ناوه‌بریت.

چه‌رخى نێوانى

له‌ نیوه‌ى سه‌ده‌ى ١٠ ی زایینی، ناوچه‌ى كوردستان له‌ نێوان پێنج ده‌سه‌له‌تدارى كوردیدا دابه‌ش ببوو:

- شه‌ه‌دادیه‌كان (٩٧٥-١١٧٤ ی زایینی) له‌ باكوور، له‌ ناوچه‌ى ئه‌رمه‌نیای ئیستا.
- ره‌واده‌یه‌كان (٩٥٥-١٢٢١ ی زایینی) له‌ ته‌بریز و مه‌راغه.
- هه‌سه‌مه‌یه‌یه‌كان (٩٥٩-١٠١٥ ی زایینی) له‌ رۆژه‌له‌ت.
- نانا‌زییه‌كان (عه‌یاران) (٩٩٠-١١١٦ ی زایینی) له‌ كرماشان و خانه‌قین.

- **مەروانییەکان (٩٩٠-١٠٩٦ ی زایینی)** لە رۆژاوی کوردستان، بە ناوەندی دیاربەکر.

لە سەدەی ١١ ی زایینی، ناوچەکە کەوتە ژێر دەسەلاتی **سەلجوقییە تورکەکان** و لە سەدەکانی ١٣ تا ١٥ بە دەستی **مەنگۆلەکان** دا بوو. دواتر، لە ژێر دەسەلاتی **ئیمپراتۆری عوسمانی** مایهوه تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم. لە چەرخێ نیاوانیدا، کوردستان لە کۆمەڵێک **میرنشینی** نیووسەر بەخۆ پێکھاتبوو، کە بە رۆڵەت لە ژێر دەسەلاتی سیاسی و ئایینی پاشایان خەلیفەدا بوون، بەلام لە کاروباری ناوخیاندا ئازادییەکی بەرچاویان ھەبوو. میژووی ئەم میرنشینانە و پەيوەندییەکانیان لەگەڵ دەوڵەت و ھاوسنییەکانیان، لە کتییی **شەرەفنامە**ی شەرەفخانی بەدلیسی (١٥٩٧ ی زایینی) بە وردی باس کراوە.

لە ناودارترین میرنشینەکانی کوردستان ئەمانە دەژمێردرین:

- بابان، سۆران، بادینان و گەرمیان لە عێراقی ئێستا.
- بۆتان و بەدلیس لە تورکیای ئێستا.
- موکریان و ئەرەدلان لە ئێرانی ئێستا.

کۆنترین بەلگەکانی بەکارھێنانی ناوی «کوردستان»

کۆنترین بەلگەی میژوویی کە ناوی **کوردستان** تێدا ھاتووە، دەقیکی میژوویی ئەرمنییە کە میژوونووسیک بە ناوی **Matteos Urhayeci** نووسیویەتی. ئەم باس لە شەڕێک دەکات کە لە ساڵی ١٠٦٢ ی زایینی لە شۆتێک نزیک شاری ئامەد (دیاربەکر) و لە **کوردستان** روویداوە.

دووم بەلگە، پەرەیزیکە لە دەستنووسیکی ئینجیلی ئەرمنی کە لە ساڵی ١٢٠٠ ی زایینی نووسراوە. لەو پەرەیزەدا ھاتووە:

“Let Christ-God bless Khoja Hovhanes Mughdusi, from Kurdistan, who made a pilgrimage to Jerusalem and took the holy Gospels from the aliens.”

سێیەم بەلگەی میژوویی بۆ بەکارھێنانی وشەی **کوردستان** لە کتییی **نزھة القلوبی** ھەمدوللا مۆستەوفی، کە لە ساڵی ١٣٤٠ ی زایینی نووسراوە، ھاتووە.

چەرخێ نوێ

کوردستان لە سەردەمی عوسمانی

لە سەدەی ١٦ ی زایینی، دواي شەڕەکانی نیاوان ئیمپراتۆری عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی، ناوچە کوردنشینەکان لە نیاوان ئەم دوو دەوڵەتەدا داخەش کران. زۆربەی ئەم داخەشبوونە دواي شەڕی **چالدىران** لە ساڵی ١٥١٤ ی زایینی روویدا، ھەرچەندە بە فەرمانی لە **پەیمانی زوھاب (فەرمان شیرین)** لە ساڵی ١٦٣٩ ی زایینی پشتێراست کرایەو. لە کاتی **جەنگی جیهانی یەکەم**، زۆربەی کوردەکان لە ناو سنووری ئیمپراتۆری عوسمانی، بە تایبەتی لە پارێزگای کوردستان و ناوچە سنوورییەکان، نیشتەجێ بوون. دواي لەناوچوونی ئیمپراتۆری عوسمانی، ھێزە ھاوپەیمانەکان (فەرەنس، بەریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ئیتالیا و ژاپۆن) بریاریان دا لەسەر دامەزراندنی چەند دەوڵەتێکی نوێ لەسەر بنەمای سنوورەکانی پێشوو. بەپێی **پەیمانی سیفر**، پێشبینی کرابوو کە **کوردستان** و **ئەرمنستان** وەک دوو یەکەي سیاسی نوێ پێک ھێنەدرین. بەلام، دواي سەرکەوتنی ھێزەکانی **مۆستەفا کەمال ئاتاتۆرک** و گۆڕانی بارودۆخی سیاسی، ھاوپەیمانەکان **پەیمانی لۆزان** یان لە ساڵی ١٩٢٣ واژۆ کرد. بەم پەیمانە سنوورە نوێکانی کۆماری تورکیا دیاری کران و پرۆژەي دامەزراندنی دەوڵەتی

کوردی جێبهجێ نهکرا. له ئهنجای ئهم گۆرانکارییهدا، بهشیکی زۆری ناوچه کوردنشینیهکان کهوته ناو سنووری کۆماری تورکیا، و بهشێکانی دیکهش به سووریا و عێراق پهیمهست کران، که لهو کاتهدا له ژێر مانداتی فهرههسا و بهریتانیادا بوون. له دواى **جهنگی کهنداو** (١٩٩١)، هیزه هاوپهیمانهکان ناوچهیهکی قهدهغهى فرین له باکووری عێراق دامهزراندن. ئهم ههنگاهه ریگهی خوشکرد بو ئهوهی بهشی باشووری کوردستان (له باکووری عێراق) له ساڵی ١٩٩٢ دا حکومهتیکی ههڕیمی و ناوخویی دامهزرێنیت، که خاوهنی پهڕلهمان و دهسهلاتی بهرپهڕدنی ناوخوی خویه.

میرنشینهکان

میرنشینه کوردهکان له ساڵی ١٨٣٥

میرنشینی عهیشانی

٣٠٠-٣٥٠ ک / ٩١٢-٩٦١ ز له ناوچهکانی رۆژاواى ههڕیمی چپاکان له نههاوهند و دینهوهر و ههمه‌دان و سامنان ههتا سنووری ئازربایجان. له دیارترین میرهکانیان ونداد و غانم.

میرنشینی رهوادی

(دهوریهی ٣٣٧-٤٦٣ ک/٩٤٨-١٠٧١ ز) له شارهکانی مهراغه و تهوڕیز و ئهردهبیل و ورمی و خوی و سهلماس... هتد، بهناوبانگترین میرهکانیان محهممد کوری حوسین رهوادی و ئهبو ههيجای رهوادی و مهملهلانی رهوادی.

میرنشینی شههادی

٣٤٠-٥٩٥ ک/٩٥١-١١٩٨ ز له ههڕیمی ئاران له شارهکانی بهردهعه و دبیل و گهنجه و باکو چهند شار و ناوچهیهکی دیکه. میرنشینی شههادی ههچنده لهلایهن سهلجوقیهکانهوه لاوازکراوه بهلام ههتا وهکو ساڵی ٥٩٥-١١٩٨ ز له شاری ئانی ههڕ مابوو. له دیارترین میرهکانیان محهمد کوری شههاد و فهزلون و ئهبولئهسوار و چهندانی دیکه؛ که سهربهخوبوون و دراوی تاییهتی میرنشینهتیان لێداوه.

میرنشینی حهسه‌نوهی

٣٤٨-٤٠٦ ک / ٩٥٩-١٠١٥ ز له ناوچهکانی شاره‌زوور و شاپورخواست و اتا لورستان و دینهوهر و ههمه‌دان و شوین و شاری دیکه فهڕمانر مواییان کردووه. له میره بهناوبانگهکانیان، حهسه‌نوهی کوری حوسینی کوردی و میر بهدر کوری حهسه‌نوهی که یهکێکه له هه‌ره میره بهناوبانگهکانی کوردان، له سهده‌کانی ناوه‌راستدا کاری زۆر دیاری له‌هاوهی فه‌رمانر موایه‌تییه‌کهیدا کردووه و دراوی تاییهتی لێداوه.

میرنشینی مه‌روانی

٣٧٣-٤٨٩ ک/٩٨٣-١٠٩٦ ز له کوردستانی ناوه‌راست و باکوور له دیاربه‌کر شاره‌کانی میاخارتین و ماردین و ئامهد و خه‌لات و به‌دلیس و ناوچه‌ی دیکه فه‌رمانر مواییان کردووه. دامه‌زرێنه‌ری میرنشینه‌که میر باد کوری دۆسته‌کی کوردیه هه‌روه‌ها میر مومه‌هه‌د ئه‌لدوله و میر نه‌سروله‌وله و ئه‌حمه‌د کوری مه‌روانی کوردی که به‌ناوبانگترین میری کوردیه، زیاتر له‌په‌نجایه‌ ساڵ میرایه‌تی کردووه و ده‌سه‌لاته‌که‌ی وه‌ک ده‌وله‌ت ناسراوه له‌لایهن ده‌وله‌تانی عه‌باسی و بو‌هیه‌ی و فاتمی و بیزینتی و سه‌لجوقیه‌کان دانی پێدانه‌راوه. زۆر کاری گرینگ له ئاوه‌دانی و بووژانه‌وه‌ی ژیا‌نی

کۆمەلایەتی و ئابووری لە ناوچەیی کوردستاندا ئەنجامدراوە. لە زۆربەی شارەکاندا دراوی میرنشینییەکان ئێدراوە.

میرنشین عەننازی

٣٨١-٥١١ ک/ ٩٩١-١١١٧ز ئەم میرنشینییە لە ناوچەیی حەلوان لەلایەن کوردەکانی شازەنجانییە دامتەزراوە دواتر دەسەلاتی فراوان بوو و لە شارەکانی ئەسەد ئاباد و داقوق و ئاوەدانی دیکە دەسەلاتەکی پەڕی سەندوو. لە میرە بەناوبانگەکانیان، میر ئەبولفەتح محەممەد کۆری عەنناز و میر حسام ئەلموولە و ئەبو شوک و میر سوورخاب کۆری بەدر.

میرنشین هەزبانی

٣٤٧ - ٥٣٤ / ١٠٤٦ - ١١٣٩ز لە شاری هەلوان دەرکەوتوو، سەرەجەم ناوچەکانی دەورووبەری هەلوانی فەرمانروایی کردوو، لەبەناوبانگترین میرەکانیان عیسا کۆری موسای هەزبانی و میر ئەبولحەسەنی کۆری موسکی هەزبانی. لە دای هاتنی سەلجوقییەکان زۆربەی میرنشینییە کوردییەکان پووکانە و بەرمو نەمان چوون، بەلام پۆلی کورد هەر لەبەردابوو لەشەری بەناوبانگی ملازگردا کورد هاوکاری سەلجوقییەکانی کردوو کە سەرکەوتن بەسەر پۆمەکاندا. لە سەرووبەندی هاتنی مەغولەکاندا کوردستان رووبەرووی وێرانکاری و زیانی زۆر بوو، چونکە هەم هەریە کوردییەکان بۆ مەغولیەکان گەڕان بوون، هەم دەرکەوتە سەر پێیان بۆ بەغدا و شام، بۆیە کوردستان لەسەدی ٧ / ١٣ز زۆرترین زیانی بەرکەوت. لە ماوەی دەسەلاتدارییەتی هیزە داگیرکەرەکانی کوردستاندا وێرانی زەبر و زەنگی زۆر بەلام دەسەلاتی سیاسی لە کوردستاندا بەتەواوەتی لەناوێچوو، چەندان میرنشین و دەسەلاتدارییەتی کوردی لە ناوچە جیاچیاکانی کوردستاندا فەرمانرواییان دەکرد و هیزەکانی جەلایری و تەیموری و قەرەمۆنلو... هتد. کوردستانیان کردبوو مەیدانی شەڕ و ململانێ، تا دەرکەوتنی عوسمانییەکان و شەری چالدران ٥١٤ز، کە میر شەرفخانی بەدلیسی لە پەرتووکی شەرفنامەدا زانیاری گرینگی لەسەر ئەو دەسەلاتدارییەتی کوردان تۆمارکردوو.

مۆسیقا

هەر لە کۆنەو گۆرانیبێژە کوردەکان بەسەر سی جۆری کلاسیکی دا دابەشبوون:

- چیرۆکیژ.
- سترانیژ.
- دەنگیژ.

موسیقیای تایبەت بە شازادە کوردەکان نەبوو، لەبەری ئەوە، موسیقا لە دانیشتی شوانەدا پیشکەش کراوە. چەند شیوازیکی موسیقا لەسەر ئەم جۆرانە دانراون. زۆربەی گۆرانیبێکان لە سروشتیاندا ئەفسانە، بۆ نمونە لاوک کە هونراوەی قارەماننێتی و چیرۆکی قارەمانە کوردەکانی رابردوو، وەک سەلاحەدین، دەگیرێتەوه. حەیرانیش هونراوەی خوشەویستیە کە باس لە نازارەکانی دابرا و خوشەویستی بێ ئەنجام دەکات. لاوژەش شیوازیکی موسیقیای ئایینی و پاییزۆکی ئەو گۆرانیبێکان کە بەتایبەتی لە پاییزاندا ئەوترین. گۆرانی خوشەویستی، ناھەنگ و هونراوەی وروژنەر و گۆرانی تایبەت بە کار و فرمان.

ئالاي كوردستان

له (۱۷) ى كانوونى يەكەمى ھەموو سالتىك، رۆژى ئالاي كوردستان، ئالاي كوردستان نىزىكەى ھەشت دەيه لەمەوبەر و بۆيەكەمجار لە رۆژەلاتى كوردستان ھەلەكرا، پاش راگەياندى كۆمارى كوردستان لەسەر دەستى قازى محەمەد، ئالاي كوردستان بە فەرمى لەسەر دامودەزگاكانى كۆمار دانرا. (۲۷) سأل لەمەوبەر و لە رۆژى (۱۱) ى تشرىنى يەكەمى (۱۹۹۹) ز پەرلەمانى كوردستان لە دانىشتنىكدا بە سەرۆكايەتى بەريز(جەوھەر نامىق) سەرۆكى كۆچكردوى پەرلەمانى كوردستان، ياساى ئالاي كوردستانى پەسەندكرد، پىنج سأل دواتر و لە رۆژى (۱۹) ى حوزەيرانى (۲۰۲۴) پەرلەمانى كوردستان (۱۷) ى كانوونى يەكەمى ھەموو سالتىكى بە رۆژى ئالاي ديارىكرد، كە بەگويەرى بىر پارەكە دەبىت لەو رۆژەدا سەر جەم ئالاکانى سەر دامودەزگاكانى ھەريەمى كوردستان بگۆردىن و نوێبكرێنەو.

ئالاي كوردستان لە سى رەنگى ناسۆي پىكەتووە:

- لاكێشەى سەر موە: سوور
- لاكێشەى ناوەر است: سپى
- لاكێشەى خوار موە: سەوز

لە ناوەندى ئالاکەدا خۆرىكى زېرىن ھەيه كە ۲۱ تيشكى يەكسان و ھاوشىوھى ھەيه و بە تەواوى لە چەقى ئالاکە جىگىر كراو. بەرىنايى ئالاکە دوو لەسەر سىى درىژايبىەكەيتى. واتاى رىكەوتى ۳/۲۱ دەگەيەنيت، كە سەرەتاى سالى كوردىيە، يەكەم رۆژى جەژنى نەتەوھى كوردى (نەورۆز) ە.

سروودى نىشتىمانى كوردستان (ئەى رەقىب)

سروودى «ئەى رەقىب» لە لايەن يوونس رەئووف (دآدار) لە سالى ۱۹۴۰ نووسراو. دآدار ئەم ھۆنراوھەى لە كاتى زىندانىكردنى نووسى. يەكەم جار لە سەردەمى كۆمارى كوردستان وەك سروودى نىشتىمانى بەكار ھات. پاش پىكەتاتى حكوەتى ھەريەمى كوردستان، ئەم ھۆنراوھە وەك سروودى نىشتىمانى ھەريەمى كوردستان پەسەند كرا.

دەقەكەى سروود

ئەى رەقىب _____ ب ھەر م _____ اوە قەوم _____ ى كوردزم _____ ان
نايش _____ كىنى دانەرى _____ ى تە _____ ۆپى زەم _____ ان
كەس نەئ _____ ى ك _____ ورد م _____ ردووە، ك _____ ورد زىن _____ دووہ
زىندووە قەت نانەوئ ئالاکەمان

ئ _____ ىمە رۆلەى رەنگ _____ ى س _____ وور و شۆرش _____ ين
س _____ ەيرى كە خوین _____ اوپىە رابردووم _____ ان
كەس نەئ _____ ى ك _____ ورد م _____ ردووە، ك _____ ورد زىن _____ دووہ
زىندووە قەت نانەوئ ئالاکەمان

لاوى ك _____ ورد ھەس _____ تايە س _____ ھەر پ _____ ى وەك دلێ _____ ر
ت _____ ا بە خ _____ وین نەخش _____ ى ب _____ ا ت _____ اجى ژ _____ ان

كەس نەئى كورد م ر دووه، كورد زىن دووه
زىندووه قەت ناتەوئى ئالاكەمان

ئىمە رۆلەي ميا ديا و كەيخوس رەوين
دىنم، ئان، ئايىنم، ئان ھەر نىش تەمان
كەس نەئى كورد م ر دووه، كورد زىن دووه
زىندووه قەت ناتەوئى ئالاكەمان

لاوى كورد ھەر ح ازىر و نام دادەيە
گى ئان فەي دادەيە، گى ئان فەي دا، ھەر گى ئان فەي دا
كەس نەئى كورد م ر دووه، كورد زىن دووه
زىندووه قەت ناتەوئى ئالاكەمان

كەشووھەوا

لە كوردستانى گەورە (ھەر چوار پارچەي كوردستان)، كەشووھەوا بەھۆي جياوازي بەرزى ناوچەكان و سروشتي شاخاوي، دۆل و دەشت، جياوازه. بە گشتى، زۆربەي ناوچەكان كەشووھەواي دەرياي ناوئەراستيان ھەيە؛ واتە ھاويى گەرم و وشك، و زستانى سارد و بارناوي. ناوچە شاخاويەكان، بە تاييەتي لە باكور و رۆژھەلاتى كوردستان، فەنگتر و تەرتەرن و لە زستاندا زۆرجار بەفر و بەستەلەك تەياندا دەكويت. بەرامبەر، ناوچەكانى باشوور و ھەندىك بەشى رۆژئاوا پلەي گەرميان لە ھاویندا بەرزترە و بارانبارينيان كەمترە. بارانبارين لە ھەر چوار پارچەكە بەكسان نىيە؛ زۆرتەرين باران لە ناوچە شاخاويەكان دەباريت و كەمترينى لە ناوچە نەزم و نيمچەوشكەكانە. زۆربەي باران لە ھەرزى زستان و بەھاردا دەباريت، بەلام ھاوين و سەرھەتاي پايىز بە گشتى وشكن. ئەم جۆرە كەشووھەوايە بووئە ھۆي پەرسەندنى دارستان، لەرەوەرەوي سروشتي و كشتوكالى جۆراوجۆر لە ھەموو پارچەكانى كوردستان، ھەرچەندە پلەي گەرمە و بىرى بارانبارين لە ناوچەكە بۆ ناوچەكەي تر دەگۆرەيت

دارستان

كوردستان ناوچەكەي شاخاويە بە كەشووھەواي سارد؛ بەلام بارينى ئەوەندەي ھەيە كە دارستان پەرسە بىستەيت. بە سەرھەم مەزگ و دارستانەو كوردستان، ۱۶۰,۰۰۰ كىلۆمەترى چوارگوشەي سەوزايى تەيدايە؛ كاج، سەنەبەر، بەروو، چنار، شۆرەي و سەپپدار زۆرینەي جۆرەكانى دارن لە كوردستاندا.

چياكان

چياكانى زاگروس

چيا ھنما و تاييەتمەندىيەكە جوگرافى ژيانى كوردەكانە؛ ھەر بۆيە گوتراو: "كورد دۆستىكى نىيە، جگە لە چيا چياكانى جوودى و ئارارات، زاگروس، شینگەر، قەندیل، شاھۆ، پەرمەگروون، سەفین، شیرين و ھەمرين، ناسياوترين كۆمەكانى كوردستان.

رووبار هکان

بهرزاییه‌کان و چیاکانی کوردستان که بارینی باران و به‌فوری زوری تیدا ږوو دمدات، وهک سهرچاوه‌ی ږووباره‌کانی نیزیک خووی و ږوژه‌لاتی ناوینن، یه‌ک‌یکن له سهرچاوه‌کانی دیجله و فورات و ژماریه‌کی زور ږووباره بچوکه‌کان وهک خابوور، ئاراز، که‌رخه و سفید‌ږود. ئهو ږووبارانه‌ی که گرینگیه‌تی میژووییان هه‌یه بو کوردان، ئاراز، خابوور، زابی گه‌وره، سیراون، جه‌غمتوو و زه‌هاب. ئهم ږووبارانه که له به‌رزایی سئ تا چوار هه‌زار مه‌تر به‌رزتر له ئاستی دهریادان، وهک سهرچاوه‌ی ئاو و سهرچاوه‌ی وه‌رگرتی وزه به‌کار دین به دانانی ئاوبه‌ند و تورباین؛ عی‌راق و سووریا له زوربه‌ی ږووباره سهرمه‌کیه‌کان ئه‌وه‌یان کردووه و تورکیا به‌شئو مه‌کی به‌فران ئه‌وه‌ی کردووه.

گۆم و زریچه‌کان

کوردستان ههتا زریچهی ورمئی له ئیراندا، له پوژههلاتمه درێژهی ههیه و له لای پوژاوا ناوچه نیوه کوردنشینهکان تا قهراغی دهریای ناوین درێژهی ههیه. دهریاچهی وان له کوردستاندا گهورهترین زریچهی ناو تورکیایه و له پوژههلاتی ناویندا تهنها زریچهی ورمئی له وان گهورهتره؛ ئهم گهورهتر بوونه ههڵبەت تهنیا له بواری پرووهردایه و له قووبوونی ئاو، وان له ناستی بهرزتردایه. زریچهی ورمئی، وان، زریچهی زریبار (پوژاوی مهریوان) و زریچهی دوکان (نزیکي شاری سلیمانی)، له لایهن گهڕیارانهوه سهردان دهکرنیت.

سه رچاو هکان

سەرچاوه بن زهوبیه‌کانی کوردستان خەڵووز، مس، زیڕ، ناسن، بەردی کەڵس (کە بۆ دروستکردنی چیمەنتۆ بەکار دێت)، مەرمەر و زینک. گەورەترین سەرچاوه‌ی بەردی گۆگرد لە جیهاندا، کەوتوووە باشووری ڕۆژەلاتی هەولێر. حکومەتی هەریمی کوردستان، نەوتی کوردستانی ٤٥ بلیۆن بۆشکە مەزەندە کردووە کە بەمە کوردستان دەبێتە شەشەمین و لاتیی جیهان. حکومەتی هەریم، لە تەمموزی ٢٠٠٧ داواي لە کۆمپانیا بیانییه‌کان کرد تا کوو یارمەتی بدەن لە بەرێخستنی ٤٠ دەموودەستگای هەناردنی نەوت، بە هیوای بردنە سەر موه‌ی دەسکەوتی نەوت تا ڕۆژی ١ ملیۆن بۆشکە. لە دواي داواکاری حکومەتی هەریمی کوردستان و بەهۆی چاک بوونی بارودۆخی ناسایش لە ناوچه‌ی کوردنشینەکانی عێراق، چەندین کۆمپانیا یه‌گوره‌ی نەوتی جیهانی و ه‌کوو ئیکسۆن موبیل و شێل روویان لە کوردستان کرد.

رایه‌رینه‌کانی کورد له ژیر کۆنتروۆلی به‌ریتانیا

شیخ مەحمود بەرزنجی سەرکردایەتی زنجیرەیک لە راپەرینهکانی کوردی لە دژی دەسلەلاتی بەریتانیا لە عێراقدا کرد.

لە دواى جەنگى جیهانى یەکەم، بەریتانیا و فەرنسە لە ریککەوتنى سایکس-پیکۆدا رۆژئاوای ئاسیایان داوەش کرد. پاشان، پەیماننامەى سیفر (کە هەرگیز جێبەجێ نەکرا) و پەیماننامەى لۆزان، بنەمای سنوورە سیاسییە نوێیەکانى رۆژئاوای ئاسیا و کۆمارى تورکیای مۆدێرنیان دانا. کۆمکارى گەلان، ئیختیارى بە فەرنسەدا بەسەر سوریا و لوبنان، و ئیختیارى بە بەریتانیادا بەسەر فەلەستین (کە ئەوکاتە لە دوو ناوچەى ئۆتۆنۆم، واتە فەلەستینی ئیجبارى و ترانسجۆردن، پیکهاتبوو) و عێراق. هەروەها، بەشێک لە ویلايەتەکانى عوسمانى لە نیمچەدوورگەى عەرەبى دواتر کەوتنە ژێر دەسلەلاتى سعودیە و یەمەن. لە سالى ١٩٢٢، بەریتانیا شیخ مەحمود بەرزنجى دووبارە گەراندمووە سەر دەسلەلات، بە هیوايەى کوردەکان ریکخات و وەک ناوچەیکەى بافەر لە دژی تورکیا بەکارى بەیڤیت، چونکە تورکیا داواى موسل و کەرکوکى دەکرد. بەلام شیخ مەحمود بەرامبەر بەریتانیا یاخى بوو و هەر لە هەمان سالا شانشینی کوردی راگیاندا و خۆى بە پاشا ناساند. ئەم شانشینە تەنها دوو سال بەردەوام بوو، تا بەریتانیا دووبارە ناوچەکانى کوردستانی خستە ژێر دەسلەلاتى خۆى، و شیخ مەحمود ناچار بوو پەنا بۆ شوێنێکی نادیار بیات. لە سالى ١٩٣٠، دواى وەرگرتنى سەر بەخۆی عێراق لە کۆمکارى گەلان، شیخ مەحمود سێیەمین راپەرینی دەستپێکرد، بەلام ئەم جارەش بە هێزى ئاسمانى و زەمینى بەریتانیا سەركوت کرا. تا سالى ١٩٢٧، خێلى بارزانی بوون بە نوێنەرى سەرەکی داواکارییە نەتەواییەکانى کورد لە عێراق. لە سالى ١٩٢٩، بارزانی داواى دامەزراندنى پارێزگایەکی کوردی لە باکورى عێراق کرد. بەهۆى ئەم داواکارییانە، لە سالى ١٩٣١، ژمارەیک لە کەسایەتییە ناسراوەکانى کورد داواکارییەکیان ئاراستەى کۆمکارى گەلان کرد بۆ دامەزراندنى حکومەتێکی سەر بەخۆى کوردی. لە کۆتایى هەمان سال، نەحمەد بارزانی دەستپێشخەرى راپەرینیکی دژی حکومەتى عێراق کرد. هەرچەندە ئەم راپەرینە لە ماوەیکەى کەمدا سەركوت کرا، بەلام کاریگەرییەکی گەرهەى لەسەر بزوووتنەوى نەتەوایی کورد هەبوو و رێگەى بۆ سەرھەڵدانى سەرکەوتنەیکەى وەک مستەفا بارزانی خۆش کرد. لە سەرەدى جەنگى جیهانى دووھەدا، بەهۆى لاوازى دەسلەلاتى حکومەتى عێراق، ھۆزە کوردییەکان دەرڤەتیان بەدەستھێنا و بە سەرکردایەتى مستەفا بارزانی راپەرینیکی لە باکورى کوردستانی عێراق سەریھەڵدا. ھێزەکانى بارزانی توانیان تا سالى ١٩٤٥ بەشێکی بەرچاو لە ناوچە کوردستانیەکان لە ژێر کۆنترۆلى خۆیاندا بگرن. بەلام لە کۆتاییدا، حکومەتى عێراق بە پشتیوانى بەریتانیا توانى دووبارە ناوچەیکە بخاتە ژێر دەسلەلاتى خۆى. لەژێر فشارى ھێزەکانى عێراق و بەریتانیا، مستەفا بارزانی لە سالى ١٩٤٥ ناچار بوو بۆ ئێران کۆچ بکات. دواتر، دواى ڕووڤخانى کۆمارى مەھاباد لە سالى ١٩٤٦، ڕووى کردە یەکیتى سۆڤیەت.

راپەرینی بارزانی (١٩٦١-١٩٧٠)

بابەتى سەرەکی: یەكەمین شەری عێراق – کورد

دواى کودەتای سەربازى ناسیۆنالیستە عەرەبەکان لە ١٤ى تەمموزی ١٩٥٨، مستەفا بارزانی بە بانگهێشتى عەبدولکەرىم قاسم لە دواى سالاڤى دوورى لە نیشتمانی، گەرایەو عێراق و بە پێشوازییەکی گەرم و قارەمانانە پێشوازی لێکرا. لە چوارچێوەى ریککەوتنى نێوان قاسم و بارزانی، قاسم بەلێنى داووە کە لە بەرامبەر پالێشتى بارزانی بۆ حکومەت، ئۆتۆنۆمى ناوچەى بە کورد بەدات. دەستوورى کاتى عێراقیش دانى بەویدا نا کە عێراق ولایتى عەرەبییە، بەلام کوردی بە ھاوبەشى سەرەکی دەولەت ناساند. هەروەها، لە ئالای نیشتمانی عێراق، جگە لە شمشیری عەرەبى، خەنجەرێکی کوردیش ھەبوو. لە ماوەى سالانى ١٩٥٩-١٩٦٠، راپەرى نەتەوای کورد مەلا مستەفا بارزانی بوو بە سەرۆکی پارتى دیموکراتى کوردستان، و لە سالى ١٩٦٠ پارتییەیکە بە فەرمى مۆلەتى کارى پێدا. بەلام لە سەرەتای سالى ١٩٦٠، ڕوون بوووە کە عەبدولکەرىم قاسم ئامادە نییە بەلێنى ئۆتۆنۆمى جێبەجێ بکات. بۆیە پارتى دیموکراتى کوردستان دەستى بە داواکردنى ئۆتۆنۆمى ناوچەى کرد. لە هەمان کاتدا، قاسم بۆ لاوازکردنى هێزى بارزانی، پشتیوانى لە دوژمنە میژووییەکانى بارزانی دەکرد تا مانگی شوبات ١٩٦١، بارزانی سەرکەوتوو بوو لە شکستخستنى ھێزە لایەنگەرەکانى حکومەت و پێگەى خۆى

و هك سهر كردهى سهرهككى كورد چه سپاند. پاشان فهرمانى به هيزهكانى دا كه بهر پرسانى حكومت له ناوچه كوردستانى بهر بكن. ئهم ههنگاه له بهغدا به نار هزايهتى وهر بهروو بوو. كونگرهى سىيهمى ماموستايانى كورد ههلو مشايهوه و عهبدولكهرىم قاسم رهنه كردهوه كه كورد نهتهويهكى جياواز بن. دواتر دهستى به نامادهكارى بو هيزشيكى سهر بازى كرد. له **حوزهيرانى ١٩٦١**، پارتى ديموكراتى كوردستان ئولتيماتوميكى وردى بو قاسم نارد و داواى كرد زمانى كوردى ببيتته زمانيكى فهرمى له ناوچه زورينه كوردنشيهكان. بهلام قاسم چاوپوشى لهو داواكارىبانه كرد و نامادهكارىبانهكانى بو شهر بهردهوام بوو.

دهستپيكردى راپهرين

له **١٠ ئهلولى ١٩٦١**، كاتيك ستوونيكى سوپاى عىراق كهوته بوسهى پيشمهركهكان، راپهرينى كورد به شيوهيهكى فهرمى دهستى پيكر. حكومتهى عىراق وهلامى ئهم راپهرينهى به هيزشيكى گهوره دايهوه و فهرمانى به هيزى ناسمانى دا گونده كوردنشيهكان بوردومان بكات. بهلام ئهم سياسته، لهبرى لاواز كردنى بزووتنهوى كورد، هوكارى نزىكيوننهوى دانىشتوانى كورد له دهورى بارزانى بو. بههوى بيمتمانى عهبدولكهرىم قاسم به سوپا، حكومت نهيتوانى هيزهكانى خوى به شيوهيهكى كارىگهر بهكار بهنييت، و نهيتوانى راپهرينهكه سهركوت بكات. زور له ميژوونوسان ئهم لاوازيه به يهكيك له هوكاره سهرمكيهكانى كودهتاى بهعس له **شوباتى ١٩٦٣** دادهنن. له **تشرينى دووهمى ١٩٦٣**، داواى ناكوكيه ناوخويهكانى ناو پارتى بهعس، **عهبدولسهلام عارف** به كودهتاى دهسلاتي گرتته دهست. داواى هيزشيكى ديكهى شكستخواردوو، عهبدولسهلام عارف له **شوباتى ١٩٦٤** ناگر بهستىكى راگهياند. ئهم ناگر بهسته بووه هووى دروستبوونى جياوازي له نيوان رادىكاله شارنشيهكانى كورد و هيزهكانى پيشمهركه به سهركرديتهى راپهرى نهتهوهى كورد مهلا مستهفا بارزانى.

شهري چياى ههندرين

داواى مردنى عهبدولسهلام عارف، براكهى **عهبدولرحمان عارف** بوو به سهروكى عىراق. حكومتهى نوو ههولوى دواجارى خوى بو سهركوت كردنى راپهرينى كورد دهستپيكر، بهلام له **ئايارى ١٩٦٦** له **شهري چياى ههندرين** له نزىك رهواندز، هيزهكانى بارزانى شكستيهكى گهورهيان به سوپاى عىراق هينا. له ههنديك سهرچاوهدا هاتوووه كه لهم شهرهدا تهواوى يهك لىواى سوپاى عىراق لهناو چوو. داواى ئهم شكسته، **عهبدولرحمان عارف** له **حوزهيرانى ١٩٦٦** بهرنامهيهكى ناشتى له **١٢ خال** راگهياند، بهلام ئهم بهرنامهيه داواى كودهتاى پارتى بهعس له سالى **١٩٦٨** جيبهجي نهكرا.

ريكهوتنى نازارى ١٩٧٠

داواى دهسلاتگرتنى پارتى بهعس، ههوليكى نوو بو كوتاييهينان به شهر دهستى پيكر، بهلام له سالى **١٩٦٩** ههلمهتهى سهر بازى وهستينرا. ئهمه بههوى ناكوكيه ناوخويهكانى بهغدا، گرژيهكانى لهگهل ئيران و فشارى يهكيتى سوقيهت بو چارهسهرى ناشتى بوو. له **نازارى ١٩٧٠**، پلانى ناشتى راگهياندرا و به پيى ئه پلانيه، ئوتونومييهكى فراوانتر بو كورد دابين كرا. ههروهها، بريار درا نوينهرايهتى كورد له دامهزراوهكانى دهولهتا زياد بكرىت و ئهم بريارانه له ماوهى چوار سالدا جيبهجي بكرىن. بهلام، له ههمان كاتدا، حكومتهى عىراق دهستى به سياستهى **تهعريبكردن** كرد، به تاييهتى له ناوچه نهوتاهكان و هك **كهركوك** و **خانهقين**.

پاش ريكهوتن

له سالانى دواتردا، حكومتهى بهغدا توانى زال ببيت بهسهر ناكوكيه ناوخويهكانى خويدا. له **نيسانى ١٩٧٢**، پهيمانى دوستايهتى لهگهل يهكيتى سوقيهت واژو كرد و گوشهگيرى خوى له جيهانى عهره كوتايى پتهينا. له بهرامبهردا، كورد هكان بهردهوام بوون له پشتبهستن به پشتيوانى سهر بازى ئيران، بهلام نهينانتوانى هيزهكانى خويان به شيوهيهكى بهرچاو بههيزتر بكن.

دووهمین شەری عێراق – کورد و ڕیککەوتنی جەزائیر

بابەتی سەرەکی: دووهمین شەری عێراق – کورد

لە ساڵی ١٩٧٣، ئەمریکا و شای ئێران بە نەینی ڕیککەوتنێکیان کرد بۆ ئەوەی، لە ڕێگەی دەزگای ھەوڵگری ناوەندی (CIA) و بە ھاوکاری مۆساد، یارمەتی دارایی و سەربازی بە شۆمبەکی نەینی بە بزوتنەوی کورد لە دژی حکومەتی بەغدا بدەن. تا ساڵی ١٩٧٤، حکومەتی عێراق ھێرشێکی نوێی دژی ناوچە کوردستانیەکان دەستپێکرد و شەڕ گەیشتە سنووری ئێران. لە بەرامبەر ئەودا، عێراق ئامادەیی خۆی بۆ قبوڵکردنی ھەندیک داواکاری ئێران نیشاندا، بە مەرجی وەستاندن پشٹیوانی تاران بۆ بزوتنەوی کورد. بە ئیوەندگیری ھواری بومەدین، سەرۆکی کۆماری جەزائیر، ئێران و عێراق لە نازاری ١٩٧٥ ڕیککەوتنێکی گشتگیران واژو کرد، کە بە ڕیککەوتنی جەزائیر ناسراوە. بە پێی ئەم ڕیککەوتنە، ئێران پشٹیوانی خۆی لە کوردەکان وەستاند و ڕێگای گەیاندن یارمەتیەکانی داخست. رابەری نەتەوی کورد مەلا مستەفا بارزانی و ژمارەبەکی زۆر لە لایەنگرانی بۆ ئێران کۆچیان کرد، ھەندیک دیکەش خۆیان رادەست کرد، و بەو شۆمبە دووهمین راپەرینی کورد دوا چەند رۆژ کوتایی ھات. لە ئەنجامی ئەم ڕیککەوتنەدا، حکومەتی عێراق دوا نزیکی ١٥ سالی دووبارە کۆنترۆلی ئەوای ناوچەکانی باکووری ولاتی بەدەستھێنا. بۆ بەھیزکردنی دەسلالەتی خۆی، حکومەتی بەعس سیاسەتی تەعریبکردنی خێراتر کرد. ژمارەبەکی زۆر خێزانی عەرەب بۆ دەورووبەری کێلگە نەوتییەکانی گەرکوک و ناوچە گرینگەکانی دیکە گواستراوە، کە پێشتر زۆرینەی دانیشتوانیان کورد، تورکمان و مەسیحی بوون. ھەروەھا، دوا ڕیککەوتنی جەزائیر، سیاسەتە سەرکوتارەکانی حکومەت بوونە ھۆی دووبارە سەرھەلانی شەڕ لە نیوان ھیزەکانی عێراق و گەریلا کورد لە ساڵی ١٩٧٧. لە ساڵانی ١٩٧٨ و ١٩٧٩، نزیکی ٦٠٠ گوندی کوردی سووتێران و نزیکی ٢٠٠ ھەزار کورد بە زۆر لە شۆینی نیشتەجێبوونیان دوورخرانەو و بۆ ناوچەکانی دیکە عێراق گواستراوە.

ھەلمەتی تەعریبکردن

لە ساڵانی شەستەکانەو ھەتا سەرەتای ساڵانی ٢٠٠٠، حکومەتی بەعسی عێراق سیاسەتی گواستنەوی زۆرەملی و گۆڕینی دیمۆگرافی لە باکووری عێراق جێبەجێ کرد. ئەم سیاسەتە کەمێنە نەتەویی و ئایینیەکان، وەک:

- کورد
- ئێزدی
- ئاشووری
- شەبەک
- ئەرمەنی
- تورکمان
- ماندایی

ئامانجی گرتبوو، و بە مەبەستی زیادکردنی ھەژموونی دانیشتوانی عەرەب جێبەجێ دەکرا. لە سەردەمی سەدام حەسین، بە تابیەتی لە ناوڕاستی ھەفتاکانی سەدەیی رابردوو، ئەم سیاسەتە بە شۆمبەکی فراوانتر جێبەجێ کران. لە ساڵانی ١٩٧٨ و ١٩٧٩، دووبارە ٦٠٠ گوندی کوردی سووتێران و نزیکی ٢٠٠ ھەزار کورد بە زۆر لە ناوچەکانیان دوورخرانەو. ئەم ھەلمەتە لە چوارچێوەی مەلانی نیوان حکومەتی عێراق و بزوتنەوی کورد رابوو، و زۆر جار وەک بەشێک لە سیاسەتی نەتەویی و سیاسی نیوان کورد و عەرەب سەر دەکرێن. بەرنامەکانی نیشتەجێکردنی عەرەب لە کوتایی ھەفتاکاندا گەشتە لوتکە و ھاوکات بوون لە گەڵ ھەولەکانی رژیمی بەعس بۆ گۆڕینی پیکھاتە دانیشتوانی ناوچەکە. ھەندیک توێژەر ئەم سیاسەتە بە «کۆلۆنیزمی ناوخی» ناودەبەن، چونکە لەخۆدەگرنەو گواستنەوی زۆرەملی کورد و نیشتەجێکردنی خێزانە عەرەبیەکان لە ناوچە کوردستانیەکان.

شەری ئێران – عێراق و ھەلمەتی ئەنفال

ھەروەھا بڕوانە: یاخیبونی کورد لە ساڵی ١٩٨٣

لە سەر دەمی شەری ئێران – عێراق، حکومەتی عێراق دووبارە سیاسەتی سەركوتکردنی کوردی توندتر کرد و شەری ناوڤۆ لە ناوچەکانی کوردستان سەریھەڵدا. لە ماوەیەدا، حکومەتی عێراق بەھۆی بەکارھێنانی **چەکی کیمیایی** دژی دانیشتوانی کورد، لەلایەن کۆمەڵگەی نۆدموڵەتییەو بەرفراوان ئیدانە کرا، ھەرچەندە سزایەکی کاریگەری بەرامبەر ئەم تاوانانە نەدرایە. ئەم سیاسەتانە بوونە پێشەکی **ھەلمەتی ئەنفال**، کە بە جینۆسایدیکی سیستماتیکی دژی گەلی کورد ناسراوە. شەپۆلی گەورەیی ھەلمەتی ئەنفال لە ٢٩ی نازاری ١٩٨٧ دەستی پێکرد و تا ٢٣ی نیسانی ١٩٨٩ بەردەوام بوو. لەو ماوەیەدا، بە فەرماندەیی **سەدام حسێن** و **عەلی حەسەن ئەلمەجید**، سوپای عێراق ھەلمەتیکی گەورەیی سەركوتکاری دژی کورد ئەنجامدا. لە ئەنجامی ئەم ھەلمەتەدا:

- چەکی کیمیایی بە شێوەیەکی بەرفراوان بەکارھات.
- نزیکەی ٢٠٠٠ گوند لەناوبران.
- ھزاران ھاوولاتی کورد کوژران.
- ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی گوندەکان دەستبەسەر کران و ونکران.

ھەروەھا، شارۆچکەی **قەڵادزێ**، کە نزیکەی ٧٠ ھزار دانیشتوانی ھەبوو، بە تەواوی وێران کرا. لە ھەمان کاتدا، سیاسەتی **بەعەرەیکردنی کەرکوک** بەردەوام بوو، و حکومەت بەرنامەیەکی تایبەتی بۆ دەرکردنی کورد و نەتووەکانی دیکە لە ناوچە نەوتوومە و نیشەجێکردنی خێزانە عەرەبییەکان جێبەجێ کرد.

قۆناغی ئۆتۆنۆمی

دوای شەری کەنداوی فارس

ھەرچەندە لە ساڵی ١٩٧٠ رێککەوتنێک لەسەر ئۆتۆنۆمی کرابوو، بەلام دانیشتوانی ناوچەکە ھیچ ئازادییەکی دیموکراسییان پێ نەدرا و بە ھەمان شێوەی زۆربەی دانیشتوانی عێراق ژێانیان دەبرد. دوای **راپەرینی ساڵی ١٩٩١** لە دژی پێشەکی سەدام حوسێن، کە لە کۆتایی شەری کەنداوی فارس ڕوویدا، بارودۆخەکە گۆڕانی گەورەیی بەخۆوە بینی. بە **بەریارنامەی ٦٨٨ی ئەنجومەنی ناسایشی نەتەو** **یەگرتوو** **ەکان**، بۆ پاراستنی پەنابەران کورد، ناوچەیەکی پارێزراو دروستکرا. ھەروەھا، ئەمریکا و ھاوپیماوەکانی ناوچە **قەدەغەکردنی فەرینیان** لەسەر بەشێکی زۆری باکووری عێراق دامەزراند (ئۆپەراسیۆنی دابینکردنی ئاسوودەیی). بەلام ھەندیک ناوچە **گرنگ**، وەک **سەلیمانی** و **کەرکوک**، لە دەرمووی ئەم ناوچە پارێزراوە مایەنەو. پێکدادان لەئێوان ھێزەکانی عێراق و ھێزە کوردییەکان بەردەوام بوو، تا ئەوێ لە **ئۆکتۆبەری ١٩٩١** حکومەتی عێراق ھێزە سەربازی و کارمەندەکانی خۆی لە ناوچەکە کشاندەو و ھەریمی کوردستان بە شێوەیەکی **دیفاکتو** خۆبەریوەبردنی خۆی دەستپێکرد.

لەو ماوەیەدا، بەریوەبردنی ناوچەکە لەلایەن دوو حیزبی سەرەکی کوردییەو دەکرا:

- پارتی دیموکراتی کوردستان .
- یەكێتی نیشتمانی کوردستان .

ھەریمی کوردستان ھەروەھا ئالاً و سروودی نیشتمانی تایبەتی خۆی ھەبوو.

گەمارۆی ئابووری و ململانێی ناوخۆ

لە ھەمان کاتدا، حکومەتی عێراق گەمارۆیەکی ئابووری بەسەر ناوچەکاندا سەپاند، کە بوو ھۆی کەمبوونەوەی نەوت، خۆراک و پێداویستی سەرەکییەکان. لە **حوزەیرانی ١٩٩٢** ھەلیژاردنی پەرلەمانی ئەنجامدرا، بەلام ھیچ حیزبێک زۆرینەی پێویستی نەھێنا و کورسییەکان بە نزیکەیی بە یەكسانی لەنێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەكێتی نیشتمانی کوردستان دا بەش بوون.

لە سەرەمەدا، ھەریەکە لە کوردستان لە ژێر دوو گەمارۆدا بوو:

- گەمارۆی نەوتە یەكگرتووەکان بەسەر عێراق.
- گەمارۆی حکومەتی سەدام حوسەین بەسەر ھەریەکە لە کوردستان.

ئەو دوو ئابوورییە سەختە بوو ھۆی زیادبوونی ناکۆکی لەنێوان دوو حیزبە سەرەکییەکان بەسەر کۆنترۆڵکردنی سنوور و سەرچاوە بازرگانییەکان. لە **ئەیلوولی ١٩٩٣**، پێوەندییەکانی نێوان ھەردوو حیزب بە توندی ئالۆز بوون و پێکدادانەکان دەستیان پێکرد.

پێکھاتنی و اشنتۆن

دوای ساڵی ١٩٩٦، ١٣٪ لە داھاتی فرۆشی نەوتی عێراق بۆ ھەریەکە لە کوردستان تەرخان کرا، کە کارێگرییەکی باشی لەسەر بارودۆخی ئابووری ناوچەکان ھەبوو. لە ھەمان کاتدا، لە ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی پارتی دیموکراتی کوردستان، بازرگان و گواستەبەرێکی نەوت لە ڕێگەی تورکیا داھاتیکی زۆری بۆ ئەو ناوچانە دروست کرد. بە ئێوەندگیری و یارمەتی یەكگرتووەکانی ئەمریکا، لە **ئەیلوولی ١٩٩٨** پێکھاتنی و اشنتۆن واژۆ کرا و ئاگر بەستێکی فەرمی لەنێوان دوو حیزبدا جێگیر بوو. ھەروەھا، بەرنامەی «**نەوت بۆ خۆراک**»، کە لە ساڵی ١٩٩٧ دەستی پێکرد، لە کەمکردنەوەی ئالۆزییەکان و باشتکردنی دۆخی ژياندا ڕۆلێکی گرنگی ھەبوو.

لە کاتی و دوای لەشکرکێشی بە سەرۆکایەتی ئەمریکا

لە شەری عێراق لە ساڵی ٢٠٠٣، ھێزە کوردییەکان ڕۆلێکی گرنگیان بینی و پارتە کوردییەکان لە بەھاری ئەو ساڵدا لە دژی حکومەتی عێراق ھاوکاری ھێزەکانی ھاوپەیمانان بوون.

دەستووری نوێی عێراق

لە ساڵی ٢٠٠٥، دەستووریکی نوێ بۆ عێراق پەسەندکرا و عێراق وەک **دەولەتێکی فیدرالی** ناسێنرا.

بەپێی دەستوور:

- ھەریەکە لە کوردستان بە بەشێکی فەرمی لە عێراق دانێندرا.
- پارێزگاکانی **ھەولێر، سلێمانی و دهوک** لە ھەرمدا جێگیر کران.
- یاساکانی حکومەتی ھەریەک، کە لە ساڵی ١٩٩٢ ھەردووچوون، دانێندرا بوون.

تا کۆتایی سالی ٢٠١٥، هیچ هەریمیکی فیدرالی دیکه له عێراق دامەزرابوو، و حکومەتی هەریمی کوردستان تاکه حکومەتی هەریمی فەرمی له ولاتدا بوو.

سەرکردایەتی سیاسی

دوای دامەزراندنی سیستەمی نوێی سیاسی:

- جەلال تالەبانی / وەك سەرۆکی کۆماری عێراق هەلبژێردرا.
- مەسعوود بارزانی / بوو بە سەرۆکی هەریمی کوردستان.

دوای کێشەوهی ئەمریکا

زانباری زیاتر: ناوچه جێناکوکهکانی باکووری عێراق و ریفراوندۆمی سەربەخۆیی هەریمی کوردستان (٢٠١٧) دوای کێشەوهی هێزەکانی ئەمریکا له عێراق، گرژییەکانی نێوان حکومەتی هەریمی کوردستان و حکومەتی ناوەندی عێراق زیاتر بوون، بە تایبەتی لەسەر:

- دابەشکردنی دەسەلات
- بەرھەمھێنان و فرۆشتنی نەوت
- کۆنترۆڵکردنی ناوچه جێناکوکهکان

له نیسانی ٢٠١٢، سەرۆکی هەریمی کوردستان داوای له حکومەتی ناوەندی کرد که بە داواکارییەکانی هەریم رازی بێت، یان رووبەرۆی ئەگەری جیاپوونەوه بێستەوه. له ئەیلۆلی ٢٠١٢، حکومەتی عێراق داوای کرد دەسەلاتی هێزەکانی پیشمەرگە بگوازیێتەوه بۆ حکومەتی ناوەندی. هەروەها، دامەزراندنی **فەرماندەیی نوێ پەرەسیونی دیجەلە** بۆ بەریوەبردنی هێزە عێراقییەکان له ناوچه جێناکوکهکان، گرژییەکان زیاتر کرد. له ١٦ ی تشرینی دووهمی ٢٠١٢، پێکدادانیکی چەکداری لەنێوان هێزەکانی عێراق و پیشمەرگە رووبیدا و له ئەنجامدا ژمارەیک کۆژران و بریندار بوون.

قەیرانی سالی ٢٠١٤

له سالی ٢٠١٤، ناکوکییەکان لەسەر کۆنترۆلی خاک، هەناردەکردنی نەوت و دابەشکردنی بودجه بەردەوام بوون. هەریمی کوردستان له زۆریەکی بوارەکاندا بە شیوەیەکی سەربەخۆتر کار دەکرد. له کاتی هێرشێ داغش بۆ باکووری عێراق، هێزەکانی پیشمەرگە دەستیان بە **سەرکۆک** و زۆریەکی ناوچه جێناکوکهکاندا گرت. له ١ ی تەمموزی ٢٠١٤، مەسعوود بارزانی رایگەیاند که ریفراوندۆمیکی سەربەخۆیی له ماوهی چەند مانگی داھاتوودا ئەنجام دەدرێت. هەروەها، له ١١ ی تەمموزی ٢٠١٤، هێزەکانی هەریمی کوردستان کۆنترۆلی کێلگە نەوتییەکانی **بای حەسەن** و **کەرکوک**یان وەرگرت، که بووه هۆی نەرەزایەتی حکومەتی ناوەندی. له ئەیلۆلی ٢٠١٤، سەرکرده کوردەکان بریاریاندا ریفراوندۆمەکه دوا بخەن بۆ ئەوهی سەرنجیان لەسەر شەری داغش

بیت. له ئابی ۲۰۱۴، ئەمریکا ھێرشە ئاسمانییەکانی دژی داعش لە عێراق دەستپێکرد، بە مەبەستی پاراستنی ناوچەکانی ھەریمی کوردستان، بە تاییبەتی ھەولێر.

رێفراندۆمی سەر بەخۆیی سالی ۲۰۱۷

له شوباتی ۲۰۱۶، مەسعوود بارزانی دووبارە پشتیوانی لە ئەنجامدانی رێفراندۆمی سەر بەخۆیی کرد. له ۲۳ ی نازاری ۲۰۱۶، بە فەرمی رایگەیاند کە رێفراندۆم پێش مانگی ئۆکتۆبەر ئەنجام دەدرێت. له ۲ ی نیسانی ۲۰۱۷، پارتی دیموکراتی کوردستان و یەكێتی نیشتمانی کوردستان بەیاننامەیەکی ھاوبەشیان بڵاو کردووە و رایانگەیاند لێژنەیەکی ھاوبەش بۆ ئامادەکردنی رێفراندۆم بێکەهین. رێفراندۆمی سەر بەخۆیی له ۲۵ ی ئەیلوولی ۲۰۱۷ ئەنجامدرا، و ۹۲.۷۳٪ له دەنگدەران دەنگیان بە سەر بەخۆیی دا.

داوای ئەنجامدانی رێفراندۆم:

- حکومەتی عێراق ئۆپەراسیۆنیکی سەربازی دەستپێکرد.
- کۆنترۆلی کەرکوک و ژمارەیک ناوچەی جێناکۆکی دووبارە وەرگرتووە.
- حکومەتی ھەریمی کوردستان ناچار بوو ئەنجامەکانی رێفراندۆم ھەلبوەشێنێت.

داوای ئەم پرووداوانە، حکومەتی عێراق ژمارەیک رێوشوونی سزادانی لە دژی ھەریمی کوردستان جێبەجێ کرد. ھەندیک بەرپرسی کورد ئەو ھەنگاوانەیان بە ھەولێک بۆ کەمکردنەوەی دەسەلاتی فیدرالی ھەریم و گەڕانەوە بۆ سیستەمیکی ناوھندی وەسف کرد. له ئەیلوولی ۲۰۲۳، مەسرور بارزانی، سەرۆکی حکومەتی ھەریمی کوردستان، نامەیەکی ئاراستەیی سەرۆکی ئەمریکا کرد و داوای دەستووردانی کرد، ھۆشداریشی لە ئەگەری لاوازبوونی ھەریمی کوردستان و سیستەمی فیدرالی عێراق دا.

کەلتور

بابەتە سەرەکییەکان: کەلتووری کوردی و کەلتووری عێراقی

کەلتووری کوردی کۆمەڵێک تاییبەتمەندی زمانی، ھونەری، کۆمەلایەتی و میژوویی لەخۆدەگرێت، کە لە لایەن گەلی کوردەوێ پارێزراون. ئەم کەلتورە میراتی گەلە کۆنەکانی ناوچەکە و بنەمای سەرەکیی پێکھاتەی کۆمەڵگای کوردی بێکەهین. له نێوان کەلتورەکانی ناوچەکەدا، کەلتووری کوردی له زۆر بواردا له کەلتووری فارس نزیک دەبینرێت. یەکیک له دیارترین نەریتەکانی کورد **چەژنی نەورۆزە**، کە ھەموو سالێک له ۲۱ ی نازار بەرپۆ دەمچێت و بە دەستپێکی سالی نوێی کوردی و سەرەتای وەرزی بەھار دادەنرێت.

References

1. Ali, Othman (October 1997). "Southern Kurdistan during the last phase of Ottoman control: 1839–1914". *Journal of Muslim Minority Affairs*. 17 (2): 283–291. doi:10.1080/13602009708716377.
2. "مێژوو و "وارموا" له کوردستان" (in Kurdish). Archived from the original on 9 August 2022. Retrieved 24 December 2019.
3. Yassin, Borhan (2008). *عێراقی نوای سەددام و چارەنووسی باشووری کوردستان*. Lund University(Catalog record) (in Kurdish). Archived from the original on 2021-03-08. Retrieved 2019-12-24.
4. "Ala û sirûda netewiya Kurdistanê" (in Kurdish). Archived from the original on 28 July 2022. Retrieved 24 December 2019.
5. Bengio, Ofra (2014). *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland*. University of Texas Press. p. 2. Hence the terms: rojhalat(east, Iran), bashur (south, Iraq), bakur (north, Turkey), and rojava (west, Syria).
6. Khalil, Fadel (1992). *Kurden heute* (in German). Europaverlag. pp. 5, 18–19. ISBN 3-203-51097-9. Archived from the original on 2023-07-03. Retrieved 2020-11-06.
7. "Iraq". CIA - The World Factbook. October 2025. Archived from the original on January 10, 2021."Iraq's constitution also established the Kurdistan Regional Government (KRG), a semi-autonomous region that administers the governorates of Erbil, Dahuk, and As Sulaymaniyah."
8. "Archived copy" (PDF). Archived from the original (PDF) on 2016-11-28. Retrieved 2016-11-15.
9. Jason Dittmer, Jo Sharp. *Geopolitics: An Introductory Reader*.
10. The Edinburgh encyclopaedia, conducted by D. Brewster—Page 511, Original from Oxford University—published 1830
11. An Account of the State of Roman-Catholick Religion, Sir Richard Steele, Published 1715
12. N. Maxoudian, "Early Armenia as an Empire: The Career of Tigranes III, 95–55 BC", *Journal of the Royal Central Asian Society*, Vol. 39, Issue 2, April 1952, pp. 156–163.
13. A.D. Lee, *The Role of Hostages in Roman Diplomacy with Sasanian Persia*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 40, No. 3 (1991), pp. 366–374 (see p.371)
14. "Climate: Arbil – Climate graph, Temperature graph, Climate table". Climate-Data.org. Archived from the original on 10 November 2013. Retrieved 13 August 2013.
15. "Irbil, Iraq Climate". My Forecast. Archived from the original on 4 October 2013. Retrieved 14 July 2013.
16. "Erbil climate info". What's the Weather Like.org. Archived from the original on 4 October 2013. Retrieved 14 July 2013.
17. "Erbil Weather Forecast and Climate Information". Erbil. Archived from the original on 9 July 2013. Retrieved 14 July 2013.
18. "Weather averages for Amadiya". World Weather Online. Archived from the original on September 6, 2014. Retrieved September 6, 2014.
19. "Weather averages for Amadiya". Climate-Data. Archived from the original on 2 February 2017. Retrieved 21 January 2017.
20. "The Republic of Iraq, Drought in northern parts of the country" (PDF). *Food and Agricultural Organization of the United Nations*. 11 June 2021. Archived (PDF) from the original on 26 September 2021. Retrieved 8 August 2021.
21. "Shaqlawā". Ishtar Broadcasting Corporation. Archived from the original on 2016-08-27. Retrieved 2017-01-21.
22. "UNPO: Iraqi Kurdistan: Erbil Best Arab Tourism Capital". unpo.org. 2 November 2009. Archived from the original on 2021-08-08. Retrieved 2021-08-08.
23. Liverani, Mario (1993). *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions*. Sargon. p. 139. ISBN 978-88-11-20468-8. Archived from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.

24. Ur, Jason Alik; De Jong, Lidewijde; Giraud, Jessica; Osborne, James F.; MacGinnis, John (2013). ["Ancient Cities and Landscapes in the Kurdistan Region of Iraq: The Erbil Plain Archaeological Survey 2012 Season"](#) (PDF). Iraq: 99. [ISSN 0021-0889](#). [Archived](#) (PDF) from the original on 2021-04-21. Retrieved 2021-04-21.
25. Liverani, Mario (1993). [Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions](#). Sargon. p. 139. [ISBN 978-88-11-20468-8](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
26. Westenholz, Joan Goodnick (2004). "The Old Akkadian Presence in Nineveh: Fact or Fiction". Iraq. 66: 7–18. [doi:10.2307/4200552](#). [ISSN 0021-0889](#). [JSTOR 4200552](#).
27. Potts, D. T. (2020). [The Oxford History of the Ancient Near East: Volume I: from the Beginnings to Old Kingdom Egypt and the Dynasty of Akkad](#). Oxford University Press. p. 731. [ISBN 978-0-19-068785-4](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
28. Cotsen, Lloyd E. (1998). [Urkes and the Hurrians: Studies in Honor of Lloyd Cotsen](#). Undena Publications. pp. 91–2. [ISBN 978-0-89003-501-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
29. Heimpel, Wolfgang (2003). [Letters to the King of Mari: A New Translation, with Historical Introduction, Notes, and Commentary](#). Eisenbrauns. pp. xx, 48. [ISBN 978-1-57506-080-4](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
30. Michael C. Astour (1987). [History of Ebla, in "Eblaïtica: Essays on the Ebla Archives and Eblaïte Language"](#). Eisenbrauns. p. 169. [ISBN 978-1-57506-060-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. Kurda was one of the five most influential states in Upper Mesopotamia.
31. [Altorientalische Forschungen](#) (in German). Akademie-Verlag. 2001. p. 94. [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. Kurda must have fallen into the hands of Šamši - Adad around the time that he took Šubat - Enlil, hence around 20 - 25 years before the end of his reign and the advent of Zimri - Lim .
32. Caubet, Annie; Pouyssegur, Patrick (1998). [The Ancient Near East: The Origins of Civilization](#). Terrail. p. 97. [ISBN 978-2-87939-152-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
33. Liverani, Mario (2013-12-04). [The Ancient Near East: History, Society and Economy](#). Routledge. p. 226. [ISBN 978-1-134-75091-7](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
34. Mieroop, Marc Van De (2015-08-03). [A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC](#). John Wiley & Sons. p. x. [ISBN 978-1-118-71816-2](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
35. Mieroop, Marc Van De (2008-04-30). [King Hammurabi of Babylon: A Biography](#). John Wiley & Sons. p. 51. [ISBN 978-0-470-69534-0](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. King of Elam to King of Kurda: Keep Subartu under your control and don't give troops to the prince of Babylon. Send a message to Zimri-Lim of Mari that also he should give none to the prince of Babylon
36. Ross, James F. (1970). ["Prophecy in Hamath, Israel, and Mari"](#). Harvard Theological Review. 63 (1): 1–28. [doi:10.1017/S0017816000004004](#). [ISSN 1475-4517](#). [S2CID 161096506](#). [Archived](#) from the original on 2021-04-21. Retrieved 2021-04-21. Eshnunna also demanded that Kurda remain neutral and hold on to Subartu.
37. Heimpel, Wolfgang (June 2000). ["Mari Archive Letters ARM 2 23"](#) (PDF). *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* (2): 39. [Archived](#) (PDF) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-04-21. Kurda resisted the Elamite attempt of controlling the area of the upper land.
38. Gordon, Cyrus Herzl; Rendsburg, Gary; Winter, Nathan H. (1987-01-01). [Eblaïtica](#). Eisenbrauns. p. 98. [ISBN 978-1-57506-060-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. for the Old Babylonian kings, Subartu is neither Assyria nor Ekallatum but the agglomeration of the little city-kingdoms in northern Mesopotamia
39. Düring, Bleda S. (2020-01-30). [The Imperialisation of Assyria: An Archaeological Approach](#). Cambridge University Press. p. 41. [ISBN 978-1-108-47874-8](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. Between 1500 and 1200 BCE Assyria successfully transformed from a relatively insignificant small city state into one of the great powers of the Amarna Age
40. Bryce, Trevor (2009). [The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire](#). Taylor & Francis. pp. 60, 67. [ISBN 978-0-415-39485-7](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. Early in 1st millennium, the city, now called Arbela (Assyrian Arbail) became part of the Neo-Assyrian Empire. p.60. and "Arrapha was incorporated into Assyria after the destruction of Mitanni. p.67
41. Bang, Peter Fibiger; Scheidel, Walter (2013-01-31). [The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean](#). OUP USA. p. 138. [ISBN 978-0-19-518831-8](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04. during 1360-1100 BCE Assyria rose to power and transitioned from a city state to empire
42. Tinney, Steve; Sonik, Karen (2019-05-17). [Journey to the City: A Companion to the Middle East Galleries at the Penn Museum](#). University of Pennsylvania Press. p. 251. [ISBN 978-1-931707-14-5](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
43. Bang, Peter Fibiger; Bayly, C. A.; Bayly, VereHarmsworth Professor of Imperial and Naval History C. A.; Scheidel, Professor of Classics and by Courtesy History Walter; Scheidel, Walter (2020-12-16). [The Oxford World History of Empire: Volume Two: the History of Empires](#). Oxford University Press. pp. 82–3. [ISBN 978-0-19-753276-8](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
44. Valk, Jonathan (2018). [Assyrian Collective Identity in the Second Millennium BCE: A Social Categories Approach](#) (Thesis). p. 232. [Archived](#) from the original on 2021-04-21. Retrieved 2021-04-21.
45. Bonatz, Dominik (2014-04-01). [The Archaeology of Political Spaces: The Upper Mesopotamian Piedmont in the Second Millennium BCE](#). Walter de Gruyter. pp. 73–4. [ISBN 978-3-11-026640-5](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.

46. [SMEA](#) (in Italian). Edizioni dell'Ateneo & Bizzari. 1984. [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
47. Llop, Jaume. ["The Development of the Middle Assyrian Provinces"](#). *Altorientalische Forschungen*, 2012, 39(1):87-111.
48. Postgate, Nicholas (2014-01-13). [Bronze Age Bureaucracy: Writing and the Practice of Government in Assyria](#). Cambridge University Press. p. 98. [ISBN 978-1-107-51327-3](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
49. Lacheman, Ernest René (1981). [In Honor of Ernest R. Lacheman on His Seventy-fifth Birthday, April 29, 1981](#). Eisenbrauns. p. 11. [ISBN 978-0-931464-08-9](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
50. Barton, George Aaron (1902). [A sketch of Semitic origins: social and religious](#). The Macmillan Company. p. 262. ishtar shrine arbela.
51. Chahin, M. (2001). [The Kingdom of Armenia: A History](#). Psychology Press. p. 90. [ISBN 978-0-7007-1452-0](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
52. Dandamaev, M. A. (1989). [A Political History of the Achaemenid Empire](#). BRILL. p. 43. [ISBN 978-90-04-09172-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
53. Joseph, John (2000). [The Modern Assyrians of the Middle East: A History of Their Encounter with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers](#). BRILL. p. 8. [ISBN 978-90-04-11641-2](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
54. Anabasis III.IV.10-11.
55. McLachlan, Keith (2016-11-10). [The Boundaries of Modern Iran](#). Routledge. [ISBN 978-1-315-39936-2](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
56. Marciak, Michał (2017-07-17). [Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West](#). BRILL. pp. 278–81. [ISBN 978-90-04-35072-4](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
57. Wills, Lawrence M., ed. (2002-11-14), "The Royal Family of Adiabene", *Ancient Jewish Novels: An Anthology*, Oxford University Press, pp. 213–226, [doi:10.1093/0195151429.003.0010](#), [ISBN 978-0-19-515142-8](#)
58. Tameanko, M. 2005: 'Adiabene, the Ancient Jewish Kingdom, and its Coins' *Shekel* 38, 16–25.
59. Frye, Richard Nelson (1984). (1984). [The History of Ancient Iran](#). C.H.Beck. p. 222. [ISBN 978-3-406-09397-5](#).
60. [Encyclopaedia Iranica](#). Routledge & Kegan Paul. 1985. p. 459. [ISBN 978-0-7100-9090-4](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
61. Crone, Patricia (2012-06-28). [The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism](#). Cambridge University Press. p. 63. [ISBN 978-1-139-51076-9](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
62. Daviau, P. M. Michèle; Weigl, Michael; Wevers, John W. (2001-06-01). [The World of the Aramaeans: Studies in Honour of Paul-Eugène Dion, Volume 3](#). A&C Black. p. 171. [ISBN 978-0-567-63737-6](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
63. [Bābak](#) (PDF). in: *Encyclopaedia of Islam, THREE*, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. p. 82. [Archived](#) (PDF) from the original on 2021-04-21. Retrieved 2021-04-21.
64. Houtsma, M. Th (1993). [E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936](#). BRILL. p. 1136. [ISBN 978-90-04-09790-2](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
65. Morony, Michael G. (2005). [Iraq After the Muslim Conquest](#). Gorgias Press. p. 264. [ISBN 978-1-59333-315-7](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
66. Roemer (1989), p. 285
67. Dahlman, C. (2002). "The Political Geography of Kurdistan". *Eurasian Geography and Economics*. 43 (4): 271–299 [p. 286]. [doi:10.2747/1538-7216.43.4.271](#). [S2CID 146638619](#).
68. Eskander, Saad (2000). "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919". *British Journal of Middle Eastern Studies*. 27 (2): 139–163 [pp. 151, 152, 155, 160]. [doi:10.1080/13530190020000501](#). [S2CID 144862193](#).
69. Harris, G. S. (1977). "Ethnic Conflict and the Kurds". *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 433 (1): 112–124 [p. 118]. [doi:10.1177/000271627743300111](#). [S2CID 145235862](#).
70. Saedi, Michael J. Kelly (2008). [Ghosts of Halabja: Saddam Hussein and the Kurdish genocide](#). Westport, Conn.: Praeger Security International. p. 18. [ISBN 978-0-275-99210-1](#). [Archived](#) from the original on 2016-01-07. Retrieved 2015-10-12.
71. Hassanpour, Amir (1992). [Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985](#). Mellen Research University Press. p. 119. [ISBN 0-7734-9816-8](#). [Archived](#) from the original on 2023-07-03. Retrieved 2021-05-04.
72. O'Ballance, Edgar (1973). *The Kurdish Revolt, 1961–1970*. Hamden: Archon Books. [ISBN 0-208-01395-4](#).
73. Pollack, Kenneth M. (2002). *Arabs at War*. Lincoln: University of Nebraska Press. [ISBN 0-8032-3733-2](#).
74. Harris, G. S. (1977). "Ethnic Conflict and the Kurds". *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 433 (1): 112–124 [pp. 118–120]. [doi:10.1177/000271627743300111](#). [S2CID 145235862](#).
75. ["Introduction: GENOCIDE IN IRAQ: The Anfal Campaign Against the Kurds \(Human Rights Watch Report, 1993\)"](#). Hrw.org. [Archived](#) from the original on 2010-06-15. Retrieved 2010-12-28.
76. ["A Chronology of U.S.-Kurdish History"](#) [Archived](#) 2017-10-10 at the [Wayback Machine](#), PBS. Retrieved 20 Aug 2011.
77. ["Page 9 – The Internally Displaced People of Iraq"](#) (PDF). The Brookings Institution–SAIS Project. [Archived from the original](#) (PDF) on 21 May 2013. Retrieved 22 August 2012.
78. Harris, G. S. (1977). "Ethnic Conflict and the Kurds". *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 433 (1): 112–124 [p. 121]. [doi:10.1177/000271627743300111](#). [S2CID 145235862](#).

79. Farouk-Sluglett, M.; Sluglett, P.; Stork, J. (July–September 1984). "Not Quite Armageddon: Impact of the War on Iraq". *MERIP Reports*: 24.
80. Eva Savelsberg, Siemend Hajo, Irene Dulz. Effectively Urbanized – Yazidis in the Collective Towns of Sheikhanand Sinjar. *Etudes rurales* 2010/2 (n°186). [ISBN 978-2-7132-2295-5](#)
81. Prof. Rimki Basu. *International Politics: Concepts, Theories and Issues*:p103. 2012.
82. Francis Kofi Abiew. *The Evolution of the Doctrine and Practice of Humanitarian Intervention*:p146. 1991.
83. ["Death Clouds: Saddam Hussein's Chemical War Against the Kurds"](#). Dlawer.info. [Archived](#) from the original on 2011-07-23. Retrieved 2010-12-28.
84. ["Human Rights Watch Report About Anfal Campaign, 1993"](#). Hrw.org. [Archived](#) from the original on 2010-10-19. Retrieved 2010-12-28.
85. Fawcett, L. (2001). "Down but not out? The Kurds in International Politics". [Review of International Studies](#). 27 (1): 109–118 [p. 117]. [doi:10.1017/S0260210500011098](#). [S2CID 146771496](#).
86. Leezenberg, M. (2005). ["Iraqi Kurdistan: contours of a post-civil war society"](#) (PDF). [Third World Quarterly](#). 26 (4–5): 631–647 [p. 636]. [doi:10.1080/01436590500127867](#). [S2CID 154579710](#). [Archived](#) (PDF) from the original on 2020-03-07. Retrieved 2019-12-17.
87. Barkey, H. J.; Laipson, E. (2005). "Iraqi Kurds And Iraq's Future". *Middle East Policy*. 12 (4): 66–76 [p. 67]. [doi:10.1111/j.1475-4967.2005.00225.x](#).
88. Stansfield, G. R. V. (2003). *Iraqi Kurdistan: Political Development and Emergent Democracy*. New York: Routledge. p. 96. [ISBN 0-415-30278-1](#).
89. Gunter, M. M.; Yavuz, M. H. (2005). "The continuing Crisis In Iraqi Kurdistan". *Middle East Policy*. 12 (1): 122–133 [pp. 123–124]. [doi:10.1111/j.1061-1924.2005.00190.x](#).
90. Stansfield, G.; Anderson, L. (2004). *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division?*. New York: Palgrave Macmillan. p. 174. [ISBN 1-4039-6354-1](#).
91. Leezenberg, M. (2005). ["Iraqi Kurdistan: contours of a post-civil war society"](#) (PDF). [Third World Quarterly](#). 26 (4–5): 631–647 [p. 639]. [doi:10.1080/01436590500127867](#). [S2CID 154579710](#). [Archived](#) (PDF) from the original on 2020-03-07. Retrieved 2019-12-17.
92. Lortz, Michael G. (2005-10-28). [Willing to face Death: A History of Kurdish Military Forces – the Peshmerga – from the Ottoman Empire to Present-Day Iraq](#) (MA thesis). Florida State University. Retrieved 2022-11-13.
93. Abdulrahman, Frman. ["Kurds Reluctant to Send Troops to Baghdad"](#). IWPR Institute for War & Peace Reporting. [Archived](#) from the original on 2010-08-20. Retrieved 2010-12-28.
94. Zadeh, Yoosef Abbas; Kirmanj, Sherko (2017). "The Para-Diplomacy of the Kurdistan Region in Iraq and the Kurdish Statehood Enterprise". *Middle East Journal*. 71 (4): 588. [ISSN 0026-3141](#). [JSTOR 90016497](#).
95. Kharroub, Tamara. ["The Quiet Kurdish Rivalry over Iraq's Presidency"](#). Arab Center Washington DC. [Archived](#) from the original on 2022-07-05. Retrieved 2022-05-25.
96. ["Iraqi Kurd leader threatens secession unless power share demands met"](#). 26 April 2012. Archived from [the original](#) on 2014-05-08. Retrieved 2013-06-23.
97. ["Iraqi Kurdish leader says region will defend itself"](#). Reuters. 2012-11-18. [Archived](#) from the original on 2015-09-24. Retrieved 2017-07-01.
98. ["Two dead, 10 wounded after Iraqi, Kurdish forces clash in northern Iraq – CNN.com"](#). CNN. 2012-11-19. [Archived](#) from the original on 2012-11-22. Retrieved 2013-06-23.
99. Agence France Presse (1 July 2014). ["Kurdish Leader: We Will Vote For Independence Soon"](#). Business Insider. [Archived](#) from the original on 30 August 2017. Retrieved 1 July 2014.
100. ["The tide is finally turning for the Kurds – Especially in Turkey"](#). Business Insider. 3 July 2014. [Archived](#) from the original on 4 July 2014. Retrieved 5 July 2014.
101. ["Tensions mount between Baghdad and Kurdish region as Kurds seize oil fields"](#). [Washington Post](#). [Archived](#) from the original on 12 July 2014. Retrieved 11 July 2014.
102. Gutman, Roy (2014-09-05). ["Kurdish leaders are postponing plans for a referendum on independence and say they instead will devote their efforts to forging a new Iraqi government"](#). The Toronto Star. [ISSN 0319-0781](#). [Archived](#) from the original on 2016-03-17. Retrieved 2016-03-30.
103. McLEARY, PAUL (20 November 2014). ["House Republican Wants To Work Around Baghdad, Arm the Kurds"](#). [www.defensenews.com](#). [Gannett](#). Retrieved 20 November 2014.
104. Arun, Neil (1970-01-01). ["BBC News – Iraq conflict: Why Irbil matters"](#). Bbc.co.uk. [Archived](#) from the original on 2014-08-09. Retrieved 2014-08-09.
105. By Rudaw. ["Barzani: Time is ripe for referendum; Kurdish independence brings the region peace"](#). Rudaw. [Archived](#) from the original on 2018-10-29. Retrieved 2018-10-29.
106. ["Barzani: Kurdistan will hold referendum before October"](#). Kudistan24. March 23, 2016. [Archived](#) from the original on June 17, 2016. Retrieved June 25, 2016.
107. ["Kurdistan will hold independence referendum in 2017, senior official"](#). [Archived](#) from the original on 2017-04-02. Retrieved 2017-04-02.
108. ["Massive 'yes' vote in Iraqi Kurd independence referendum"](#). [Rappler](#). 27 September 2017. [Archived](#) from the original on 2021-10-27. Retrieved 2020-08-11.

109. ["Iraqi forces seize oil city Kirkuk from Kurds in bold advance"](#). Reuters. 17 October 2017. [Archived](#) from the original on 2018-07-04. Retrieved 2017-08-11.
110. ["Iraq's Kurdistan says to respect court decision banning secession"](#). Reuters. 14 November 2017. [Archived](#) from the original on 2020-08-02. Retrieved 2020-08-11.
111. Nicola Degli Esposti (2021) The 2017 independence referendum and the political economy of Kurdish nationalism in Iraq, *Third World Quarterly*, 42:10, 2317-2333, [doi:10.1080/01436597.2021.1949978](#)
112. ["A House Divided: Can Kurdistan preserve its Autonomy?"](#). Washington Institute. "These rulings come as the latest in a series of developments reshaping the relationship between Erbil and Baghdad since the 2017 Kurdish independence referendum signalled a turning point for KRG autonomy. Since this failed bid at complete independence from Baghdad, there has been a gradual but consistent erosion of self-governance in the KRI."
113. ["Iraqi court decisions divide Kurdistan's ruling parties"](#). Rudaw. "The KDP's politburo said that the court ruling was a continuation of its "unconstitutional rulings against the Kurdistan Region in the past four years" and an attempt to "return Iraq to a centralized system."
114. ["In letter to Biden, Barzani warns of Iraqi Kurdistan's collapse, urges mediation"](#). Al Monitor. Barzani wrote, "I write to you now at another critical juncture in our history, one that I fear we may have difficulty overcoming. ...[W]e are bleeding economically and hemorrhaging politically. For the first time in my tenure as prime minister, I hold grave concerns that this dishonorable campaign against us may cause the collapse of ... the very model of a Federal Iraq that the United States sponsored in 2003 and purported to stand by since."
115. ["Cultural Orientation Resource Center"](#). Archived from the original on 2001-04-19. Retrieved 2008-10-22.